ինչո՞ւ այս այսպէս է, որովհետեւ ես հայոցմէ լսած եմ:

Թաթարները Յունաստան մտան քառասուն հազար զինուորներով եւ շատ վնաս հասցուցին երկրին, եւ պաշարեցին Պոլիսը: Այն ատեն Պոլսոյ կայսրը Հայոց Թագաւորէն խնդրեց քառասուն քաջեր, երկրին ամէնէն լաւերը, եւ խնդրեց որ իրեն օգնէ: Թագաւորը հարցուց թէ թշնամին ո՞րքան էր. պատգամաւորը պատասխանեց թէ քառասուն հազար էին: Այն ատեն Հայոց Թագաւորը քառասուն քաջեր ընտրեց, երկրին լաւագոյնները. «Քառասուն քաջեր պիտի գրկեմ Կայսրին, որոնք Աստուծոյ օգնութեամբ, պիտի ջնջեն անհաւատները, եւ երկրէն դուրս պիտի քըշեն զանոնք»:

Երբ քաջերը Պոլիս հասան Կայսրին մօտ, պատգամաւորը պատմեց ինչ պատուէր որ առած էր: Կայսրը կարծեց թէ Հայոց Թագաւորը զինքը ծաղրել կ'ուզէր: Երկրորդ օրը քաջերը կայսրին առջեւ եկան ու խնդրեցին որ թոյլ տրուի իրենց՝ թշնամիին դէմ ելլելը: Կայսրը հարցուց թէ արդեօք իրենք մտքերնին դրած են յաղթե՞լ թշնամիին: Իրենք խնդրեցին որ թոյլ տրուի իրենց դուրս ելլել եւ գոնեը իրենց եռեւէն փակուին, որովհետեւ ամենակարողն Աստուած իրենց հետ պիտի ունենան, եւ Անոր հետ պիտի պատերազմին քրիստոնէական հաւատքին համար. կա՛մ պիտի յաղթեն, կամ ալ պիտի մեռնին:

Կայսրը թոյլ տուաւ որ մեկնին. անոնք թշնամիին դէմ եկան եւ հազար հարիւր հոգի սպաննեցին եւ գերիներ ալ բերին դրան առջեւ. բայց կայսրը չուզեց որ անոնք ներս մտնեն՝ մինչեւ որ գերիները չսպաննեն. անոնք հոն դրան առջեւ բոլորն ալ ջարդեցին: Կայսրը շատ վախցաւ եւ մեծ խնամք տարաւ անոնց եւ շատ լաւ կը վարուէր անոնց հետ. անոնք ամէն օր կը կռուէին թշնամիին հետ եւ ամէն օր մեծ վնաս կը հասցնէին անոնց պատերազմի ժամանակ, եւ քիչ ատենէն վռնտեցին քաղաքէն, եւ երկրէն դուրս քշեցին:

Ու երբ այս երդուեալ քաջերը վռնտեցին թշնամին, կայսրին եկան եւ խնդրեցին որ թողու զիրենք իրենց Թագաւորին քով վերադառնալու. բայց կայսրը խորհուրդ ըրաւ թէ ի՛նչպէս մահով ջնջէ զիրենք, եւ հրաւիրեց որ դեռ երեք օր ալ քովը մնան. կ'ուզէր մեծ պատիւ եւ յարգանք ցոյց տալ իրենց. բարձր ձայնով կանչել տուաւ: «Ով որ կ'ուզէ ուտել խմել եւ զուարճանալ երեք օր կայսերական պարտէզի մէջ, դայ»: Այն իւրաքանչիւր քաջին օթեւանը մէկ մէկ կոյս աղջիկ գրկեց, որպէսզի անոնք այդ քաջերէն զաւակ ունենան եւ իրենց սերունդը հոն թողուն. որովհետեւ կայսրը իր իշխաններուն ըսաւ՝ թէ ինքը կ'ուզէր ծառերուն պտուղը, իսկ ծառերը կտրել, մտածելով թէ քաջերը մեռցնելէ վերջ՝ Հայաստանի Թագաւորը իրեն հըպատակ պիտի դառնայ:

Երրորդ գիշերը հրամայեց որ բոլոր քաջերը սպաննուին իրենց օթեւաններուն մէջ. հրամանը կատարուեցաւ. մէկ հոգի միայն ազատեցաւ, որուն երիտասարդ կինը պատմած էր անձնապէս: Այն վերադարձաւ եւ դանդատեցաւ իր Թագաւորին որ իր բոլոր ընկերները կայսրին հրամանով սպաննուեցան:

Թագաւորը զարհուրեցաւ եւ սաստիկ ցաւեցաւ իր քաջերուն համար, եւ գրեց կայսրին որ ինքը քառասուն մարդ գրկած էր որ քառասուն հազար կ'արժէին, եւ թող դիտնայ թէ ես պիտի դամ եւ իրաքանչիւր քաջիս համար քառասուն հազար մարդ պիտի սպաննեմ: Յետոյ Հայոց Թագաւորը մարդ գրկեց Բաբելոնի խալիֆային՝ անոր օգնութիւնը խնդրելու, Յոյն կայսրին դէմ քալելու համար: Խալիֆան ինքը անձամբ եկաւ ահագին բազմութեամբ անոր օգնելու. եւ այն ատեն միասին գիմեցին կայսրին դէմ չորս հարիւր հազար մարդով:

Պոլսոյ կայսրը ասիկա լսելով, հսկայ բազմութեամբ եկաւ անոնց հանդիպելու համար, եւ կռուեցաւ անոնց հետ, բայց երկար չդիմացաւ, փախաւ Պոլիս քաղաքը: Անոնք եռեւէն գացին մինչեւ Պոլսոյ ծովափը եւ հոն բանակ դարկին:

Այն ատեն Թագաւորը խնդրեց խալիֆայէն որ բոլոր գերի բռնուած մարդիկը իրեն տայ, եւ ինք անոր պիտի տար յոյներէն յափշտակուած բոլոր աւարը: Եւ այս այսպէս ըրին: Թագաւորը տարաւ գերիները քաղաքին դիմաց եւ քառասուն անգամ քառասուն մարդ սպաննեց. եւ ծովածոցը արիւնով կարմրցուց, որովհետեւ երդում ըրած էր որ ծովուն արիւնի գոյն պիտի տար. եւ այս ամբողջը ընելէ վերջ՝ տակաւին այնքան գերի ունէր, որ երեսուն յոյն՝ մէկ սոխի փոխարէն կուտար. ասիկա ըրին՝ կայսրը նախատելու համար, որպէսզի կարելի ըլլայ ըսել, թէ երեսուն յոյն՝ մէկ սոխի փոխարէն տըրուած են:

Հայերը լաւ մարդիկ են, ըլլա՛յ անոնք որ քրիստոնեաներու մէջ կ'ապրին, ըլլա՛յ անոնք որ անհաւատներու մէջ կ'ապրին: Եւ գործի մէջ ալ ճարտար են, որովհետեւ անհաւատներու բոլոր գեղեցիկ արուեստները կրնան ընել. ոսկիի, ծիրանիի, արծաթի, թաւիշի գործեր հայերն ալ կրնան բանիլ, եւ պատուական կտաւ ալ կը շինեն:

Թրգմն. Հ. Ա. ՓՈԿՈՂԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ԼՈՆՏՈՆԻ VICTORIA AND ALBERT ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

1957ի աշնան, Լոնտոն գտնուելուս միջոց, թանգարանին յախճապակիներու եւ ճենապակիներու վարիչ սիրելի բարեկամիս՝ Պր. Արդըր Լէյնի միջոցաւ վերահասու եղայ որ այդ մեծահռչակ թանգարանին մատենադարանին մէջ կը գտնուէին նաեւ երկու հին հայերէն ձեռագիրներ, եւ նաեւ երկու հին հայերէն ձեռագիրներ, եւ ցանկութիւն յայտնեց որ քննեմ: Հաճոյանկութիւն յայտնեց որ քննեմ: Հաճոյքով կատարեցի իր ցանկութիւնը, եւ այս անգամ հոս կը հրատարակեմ այսպէս անուանեալ մը ինկած երկու հայերէն ձեռագիրներու մասին ունեցած տեղեկութիւններս եւ դիտողութիւնները:

1. — Ասոնցմէ առաջինը Աւետարան մըն է Reid manuscript 72 (A. L. 2080--1903): Թղթեայ, ծաղկեալ եւ մանրանկարեալ, Թղթեայ, ծաղկեալ եւ մանրանկարեալ, բոլորգիր: Ունի փոքր Մեսրոպեան երկարագիր, ոչ թեամբ Աւետարանի մը մաթագիր գրչութեամբ Աւետարանի մը մաթագիր գրչութեամբ սեր պարունակող մաղաղաթեայ պահպանակներ:

Գլխաւոր դիշատակարանը Յովհաննու Աւետարանին վերջը, գրչէն.

« Փառք··· ի յանդ երեալ աւարտեցաւ ս(ուրբ)ք աւետարանս, ձեռամբ յոգնամեղ եւ փծոյն գրչի Մարգար գպիր անարժանի: Ընդ հովանեաւ ըստ ս(ուրբ)ք Յակոբայ եկեղեցիս: Եւ ծաղկազարդող սուրբին լիակատար անօրի(նականօք)»··· (էջ 288ա. ա. սիւն): Յիշատակարանը չէ ամբողջացուած գժբախտաբար:

Գրիչ՝ Մարգար գպիր, անտարակոյս նոյն գրիչ Մարգար գպիրն է, որ գրած է Աւետարան մը 1645ին Նոր Ջուղայի մէջ, Աղէի համար: Այս Աւետարանին հանդիպած էր ողբացեալ բարեկամս՝ Արտաւազդ Սրբազան Սիւրմէեան, 1946ին, Մարսիլիոյ մէջ, եւ նկարագրութեամբ ու յիշատակարանով հրատարակած էր «Անահիտ»ի Նոր շրջանի ԺԲ. տարւոյ թիւ 2ին մէջ, էջ 25: Նոյնը դարձեալ ինք հրատարակած էր Եւրոպայի անհատական ձեռագրաց իր ցուցակին մէջ իբր թիւ 9, եւ առանց ուշադիր ըլլալու, վրիպակով, նոյնը կրկնած է անդ իբր թիւ 20 Աւետարան:

© National Library of Armenia

2· — Շարակնոց Weale Binding No. 324:

Թղթեայ, բոլորգիր, ծաղկեալ, երկու մանրանկար, մին սկիզբը, միւսը՝ էջ 211բ: Ընտիր եւ սկզբնական կազմ:

Գլխաւոր յիշատակարան՝ էջ 330ա, գրչէն·

« Փառք··· : (Ե)ւ արդ գրեցաւ եղանակաւոր տառս եւ ա(ստուա)ծաբնակ կըտակս· եւ ինկալից բուրաստանս եւ պըտղալից դրախտս եւ քաղցրահամ հոգեղէն կերակուրս որ կոչի շարակնոցս· ի լաւ եւ ընտիր յօրինակէ, որ է Խլիկ կոչեցեալ· գրեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարժան գրչի մեղաւոր Ծանախու Գիւմիւշխանացի· Նորընծայ Տէր Պետրոսի, որ անունս միայն է Տէր եւ ոչ գործով· Շնորհիւ ա(ետո)ն ըսկըսա եւ ողորմութ(եամ)ը նորին վատարեցի »:

« Ի թ· թվ(ա)կ(ա)նս Հռոմայեցւոց· Ռ· Ճ· Ժ· Ե· (1666) ի քաղաքս որ կոչի Ծանախա Գիւմիւշխանայ: Ընդ հովանեաւ ս(ուր)ը Ամենափր(էջ 330բ)կչին եւ ս(ուր)ը Ա(ստուա)ծածնին· ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք ի հարկապահանջութ(են)է անօրինաց· եւ յունաց, քանզի եւս քան զեւս սատկանայ բռնութիւն· եւ նեղութիւն ի վ(է)ր(այ) ազգիս Հայոց վ(ա)ս(ն) ծովացեալ մեղաց մերոց·»

« Աղաչեմ··· եւն····: Արդ հանդիպի ոք տայ կարդալով կամ ուրինակելով· եւ կամ հարեւանցի տեսանելով· յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զանարժան գծող եւ ծաղկող եւ կազմողս ըստէր Պետրոս եւ ըստնօղս իմ Մուրատ Հասըլըն եւ կոգակիցն զվուս խաթունն եւ եղբայրն իմ Յոմանէսն եւ քեռց իմոց »

Տարբեր եւ վերջին գրչէ: «Թվին ՌՄԺ (1761)ին դեկտեմբերի (5)ին յօրն չօրոքշաբթի Պողոս վարդապետն վաղչանեցաւ· ա(ստուա)ծ հոգուն յոգորմի· ամէն »:

* * *

Այս գրիչ, ծաղկող եւ կազմող Տէր Պետրոսին մասին ուրիշ յաւելուածական ծանօթութիւն չունիմ, ոչ ալ ինձի ծանօթ է անկէ գրուած, ծաղկուած կամ կազմուած ուրիշ գրչութիւն: Անտարակոյս չփոթութեամբ է որ ան Հայոցի տեղ Հռոմայեցոց կը նշանակէ թուականին մէջ, եւ իբր Հայոց թուական պէտք է ընդունինք տուած տարեթիւը:

Տէր Պետրոս կը վկայէ որ Ծանախու Գիւմիշխանայի շրջանի հայութիւնը ոչ միայն կը նեղուէր ծանր տուրքերէ եւ հարկատահարութիւններէ տեղւոյն թուրք իշխանութենէն, որու մասին այլուստ ալ տեղեկութիւն չի պակսիր, այլեւ մեղի կուտայ նորութիւն մը՝ վկայելով որ այդ հարստահարութեանց եւ բռնութեանց մասնակից են նաեւ տեղացի Յոյները:

Տէր Պետրոս յիշելով իր հայրը Մուրատ՝ զայն կը կոչէ Հասըլըն: Թուրքերէն Հասիլ կը նշանակէ արտադրութիւն կամ արտադրող: Հոս դուցէ պտուղ հաւաքող իմաստով:

Յ· ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԻՆ

(Շար· տես «Բազմավէպ» 1959, թ· 6–8, էջ 145)

4· – Գ, Զ, Թ ժամեր· – ա· – Այս շրջանի գրիչներէն ոչ ոք տուած է մեզի այս պաշտամունքներու ամբողջական նկարագրութիւնը· որմէ կարողանայինք օգտըգրութիւնը· որմէ պիտի ջանանք մենք իսկ կազմել· որով պիտի ջանանք մենք իսկ կազմել զայն: Տեսանք Ողորմեա սաղմոսին փոխառութիւնը Առաւօտեան աղօթքին մէջ՝ յոյն ժամագրքէն, ուր քանիցս կրկնուած էր այն օրուան մէջ, անդամ մ'ալ Գ· ժամուն, ուր կը յիշէր զայն եւ Ս· Բարսեղ[10]: Արդ հաւանօրէն այդ բաղմաւորութեամբ ու ժամուն ազդեցութեան ներքեւ եւ միեւնոյն ժամանակ այդ սաղմոսը կապուեցաւ նաեւ մեր ցերեկի երեք ժամերուն հետ, որուն առաջին յիշատակութիւնը ունինք Մաքենեաց Խրատներուն մէջ (Յաւ· Ա.):

Կը յաջորդէին վերջին երեք սաղմոսականոնները, բաժնուած երեք ժամերուս վրայ, ինչպէս կը նշանակեն նոյն Խրատները, հին սովորութեամբ եւ կարգի փոխութեամբ՝ Արեւագալին պատճառաւ, ինչպէս նկատեցինք:

բ· – Մանդակունիի մեծ քարոզներու եւ աղօթքներու հետ կան այժմ եւ փոքրերս· Հիսնդրեսցուք – Առաջնորդեա, Վասն հիւանդաց – Փարատեա՛, եւ Աղաչեսցուք – Անկեալ առաջի, ծանօթ մեր հնագոյն ժամագրքերու մէջ, եւ անոնցմէ ալ կանուխ: Այդ աղօթքներէն առաջինին կ'ակնարկէ Ստ· Սիւնեցի, ըսելով՝ թէ «յայսմ ժամու աղօթիցն խնդրելով զՀոգին սուրբ առաջնորդ լինել յերկիրն բարութեանց » (Ա, 495), կրկնուած նաեւ կեղծ Օձնեցիէն (97), ինչ որ հոմանիշ է մեր աղօթքին այս տեղւոյն «Առաջնորդեա մեզ, տէր Աստուած մեր, եւ ··· ժամանեցս զհոգեւոր եւ զմարմնաւոր ընթացս ծառայից քոց անարատ ճանապարհաւոր յաւիտենական ի կեանսդ»: Եթէ Ը· դարուն կար այդ աղօթքը, ապա կային եւ միւս երկուքը, ըստ որում երեք ժամերն ալ նոյն ձեւով կազմուեր ու զարդացեր են: Եւ որովհետեւ մեր աղօթամատոյցին գրութեամբ՝ աղօթքներն ունին միշտ իրենց քարոզներն եւս, եւ այս՝ սկսեալ Սահակի եւ Մանդակունիի շարադրածներէն, կրնանք բարոյապէս վստահ ըլլալ՝ որ այս երեք փոքր աղօթքներուն ժամանակակից էին յարակից քարոզներն ալ: Անկեալ առաջին այնչափ հին է՝ որ կը գտնուի մեր ԺԱ· դարու Մաշտոցին «Հայր առնելոյ» կանոնին մէջ եւս, որուն յօրինուածը կրնայ բարձրանալ մինչեւ 893, երբ Սեւանայ Հօր Մաշտոցի աշակերտն Ստեփանոս վերակազմեց նոյն մատեանը՝ ըստ յիշատակարանին[11]:

Կը հետեւի՝ որ անոնց բոլորին մեկնութիւնը Խոսրովի կողմէ է, թէպէտ իր անունը չէ նշանակուած անոնց գլխուն՝ ըստ սովորութեան զոր ըսինք վերեւ· թերեւս նկատուելով իբր շարունակութիւն նախադաս Խոսրովեանց· որովհետեւ նախ քան Փառք ի բարձունսը, որով կը սկսի Մովսէս մեկնիչ՝ ըստ իր վկայութեան (152), Խոսրովու շատ մեկնութեանց վրայ եւս կը

10· Բէուտէր, Ա, 116:

11· Գրչ· թ· 1571 Ս· Զազարու: